

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА

CONCEPTUAL APPROACHES IN DETERMINATION THE NOTION OF JUDICIAL PRACTICE AS A SOURCE OF LAW

Слотвінська Н.Д.,
к.ю.н., асистент кафедри кримінального права і процесу
Навчально-науковий Інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті досліджено теоретико-правові аспекти судової практики як джерела права та проаналізовано основні підходи до розуміння правотворчої функції органів судової влади в Україні. Запропоновано авторське трактування змісту поняття «судова практика» та розкрито основні властивості цього явища.

Ключові слова: джерело права, форма права, судова практика, судовий прецедент.

В статье исследуются теоретико-правовые аспекты судебной практики как источника права и анализируются основные подходы к пониманию правотворческой функции судебной власти в Украине. Предложена авторская трактовка содержания понятия «судебная практика» и определены основные свойства этого явления.

Ключевые слова: источник права, форма права, судебная практика, судебный прецедент.

The article studies theoretical legal aspects of judicial practice as a source of law and analyzes fundamental approaches in determination the concept. The features of formation of judicial practice as a source of law are examined. The author's interpretation of the notion of «Judicial practice» is proposed and the basic properties of the phenomenon are explained.

Having analyzed approaches to judicial practice conception as a source of law, it has been established that: 1) judicial practice is a result of judicial activity in the consideration of a particular case or generalized result of some case category; 2) contains in its determination legal statuses, legal positions, principles, propositions of law, definitions; 3) judicial practice is obligatory for application by all court instances; 4) judicial practice published in special collections, official editions.

The dynamics of judicial practice of higher courts of Ukraine are investigated. The results of the research of the signs of judicial acts as well as the possibilities of the confession of the practice of higher courts of Ukraine as the sources of law in Ukraine are stated. Trends of judicial practice as a source of law in Ukraine are characterized and analyzed. Revealed legal mechanisms of the application of domestic law courts in the state.

Key words: lawmaking, source of law, form of law, judicial practice, court precedent, jurisdiction, judicial acts, judicial practice of higher courts of Ukraine.

Дана стаття спрямована на аналіз такого явища, як судова практика. Однак розглядається воно під певним кутом – як джерело права. Безумовно, це не найнесподіваніший аспект, у якому зазвичай розглядається судова практика. Часто саме в такому контексті науковці її аналізують в юридичній літературі, однак висновки при цьому бувають інколи діаметрально протилежними. Так, окремі питання щодо судової практики як джерела права досліджено у працях вітчизняних і зарубіжних науковців, а саме: С. Алексєєва, С. Братуся, С. Бобровник, А. Венгерова, Г. Жиліна, В. Жуйкова, Р. Лівшиця, Н. Пархоменко, О. Пашуліна, О. Петришина, А. Полякова, М. Придворова, П. Рабіновича, О. Рижкова, М. Рісного, К. Сігалова, В. Соловйова, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Тація, В. Трофименка, В. Трофимова, Х. Харта, М. Цвіка, Ю. Шемшученка, К. Щєколова та ін.

Метою статті є аналіз основних підходів до визначення поняття судової практики як джерела права. Для досягнення мети немає необхідності глибоко занурюватися в теорію джерел і форм права. Тим не менше, певний огляд поширених наукових позицій необхідний.

Питання про джерела і форми права є одним з центральних в юридичній науці і неминуче залежить від типу праворозуміння. Залежно від того, яка парадигма є основою під час визначення сутності права, відповідно різним є і підхід до визначення його джерел. Іншими словами, джерела права для представників природного права і позитивного права мають різне тлумачення.

У найбільш вузькому розумінні джерело права – це те, чим керується практика у вирішенні юридичних справ. У цьому значенні прийнято говорити про джерело права як зовнішню форму існування норм права у вигляді письмового документа, виданого в межах повноважень суб'єктів правотворчості, згідно зі спеціальною процедурою, який має юридичну силу та обов'язковість до виконання, відо-

бражає волю суб'єктів правотворчості та спрямований на регулювання суспільних відносин [1, с. 333].

У широкому значенні О. Христова виділяє наступні аспекти джерел права: ідеалістичний – це ідейні витoki (основні права людини, природні інстинкти, правосвідомість та ін.); матеріальний – це соціальні чинники, що формують право (матеріальні умови суспільства, суспільна практика); формально-юридичний – це зовнішні форми вираження та існування джерел права, тобто форми права [2, с. 107-108].

Необхідно звернути увагу на те, що на сучасному етапі в правовій науці деякі науковці ототожнюють поняття «джерела права» і «форми права» під час розгляду їх у формально-юридичному розумінні. При цьому їх розмежування здійснюється лише за необхідності розглянути матеріальні та інші чинники, які спричиняють формування і функціонування права [3].

Якщо ж звернутися до співвідношення понять «джерело права» і «форма права», то їх значення, безумовно, не ідентичне. Про це зазначає Н. Пархоменко, вказуючи, що категорія «форма права» не може ототожнюватися з категорією «джерело права», оскільки перше – традиційне позначення зовнішнього вираження норми права, а друге – характеристика виявів права. Якщо поняттям «форма» позначаються «обриси, контури, зовнішні межі предмета, що визначають його зовнішній вигляд» [4, с. 1543], то під «джерелом» в буквальному сенсі розуміється «те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало; те, від кого або звідки довідуються про що-небудь» [4, с. 291].

Під терміном «джерело права» прийнято розуміти одночасно змістовні і формальні джерела права. Такий розподіл є загальновизнаним в юридичній науці і цілком прийнятним для оцінки та аналізу судової практики. Відповідно судову практику можна розглядати у двох аспек-

тах: у змістовному і формальному. Більше того, судова практика – одна з найбільш складних категорій в цьому сенсі, оскільки її змістовний елемент значно багатший, ніж формальний.

Зі змістовної сторони поняття «джерела права» включає в себе цілий спектр явищ. «Це і найрізноманітніші принципи: моральні, релігійні, філософські, політичні, соціальні, ідеологічні – ті, які керують позитивними правилами, є їх ідеологічною основою, і ті, які сходять до філософії права. Це в рівній мірі і факти соціальної дійсності, і вимоги ситуації, що складаються в часі, просторі, у сфері технічних засобів права, що визначають його орієнтацію і зміст. Одним словом, це насамперед «творчі сили права», і називаються вони так тому, що забезпечують норми матеріальною основою» [5, с. 97].

У теорії права визначено три основні способи формування правової норми: переростання мононорм (первісних звичаїв) в норми звичаєвого права і санкціонування їх державою; правотворчість держави, яка виражається у виданні спеціальних документів, що містять юридичні норми, – нормативних актів; прецедентне право, що складається з конкретних рішень (прийнятих судовими та адміністративними органами і одержують характер зразків, прикладів для вирішення інших аналогічних справ).

Виходячи з цих напрямків становлення норми права, визначаються основні форми права (джерела права): звичай, судовий прецедент і нормативно-правовий акт. Дані джерела права існують у всіх правових сім'ях, але в кожній родині переважне значення має та чи інша форма права.

Питання про те, чи є судова практика джерелом права, неодноразово ставилося та обговорювалося як на загальнотеоретичному рівні, так і на рівні окремих галузевих дисциплін. Щодо окремих галузей права і відповідних їм галузей юридичної науки, визнання судової практики як джерела права створюватиме сприятливі умови і передумови для їх подальшого розвитку й удосконалення.

Судова практика – це єдність судової діяльності у здійсненні правосуддя і результату цієї діяльності, об'єктивованої у формі судових рішень, що набрали законної сили. У широкому розумінні до судової практики також слід віднести діяльність суду, яка опосередковано пов'язана з відправленням правосуддя у конкретних справах, виражається в аналізі й узагальненні практики застосування законів судами та має на меті сформувати її однаковість, надати судам допомогу в розумінні й правильному застосуванні закону. В. Соловйов не розмежовує поняття «судова практика» та «судовий прецедент», а вживає їх як синоніми. Це зумовило формування в дослідника твердження, що «в Росії судовий прецедент не може бути визнаний джерелом права» [6, с. 5, 18].

Однозначна відмова від розуміння судової практики як джерела права має негативні аспекти. Вони проявляються у тому, що суди «звільнені» від обов'язку дотримуватися якої-небудь позиції, виробленої з певних питань, до того часу, доки вищими судовими інстанціями не будуть сформовані роз'яснення або повідомлення [7, с. 53].

Між нормами законодавства, прийнятого законодавцем, та нормами, виробленими уповноваженими державними органами і судовими актами, є наступні відмінності: по-перше, діяльність законодавця полягає виключно у встановленні норм, обов'язкових для суддів. Суди лише дотримуються і виконують їх, і не можуть їх відмінити або не використовувати. Однак відсутність законодавчих норм, їх прогальність та колізійність дають судді не тільки право, але й зобов'язують його прийняти рішення з власною оцінкою правової ситуації. По-друге, судові рішення позбавлені авторитету законодавчих норм в розумінні відсутності в Україні правил уніфікації вирішення спорів для судів першої, касаційної та наглядової інстанцій. Не зважаючи на це, розуміння сутності правовідносин, що сформувалися у результаті розгляду судами спорів вищи-

ми судовими інстанціями, вже свідчить про те, що судова практика утвердилася як джерело права. Заперечення цього негативно відбивається на розвитку права і форм його застосування [7, с. 54]. І. Спасибо-Фатєєва стверджує, що, застосовуючи норму законодавства під час вирішення конкретного спору, суд створює норму права. У свою чергу, це сприяє уніфікації підходів до вирішення судами спорів, надає значимості рішенням судів як інститутів, здатних приймати рішення, керуючись принципами права, і тим самим виносити справедливі рішення. Такі дії суддів свідчать про те, що вони своїми рішеннями створюють правові норми [7, с. 54].

На сучасному етапі українськими вченими за органами судової влади визнається не тільки правозастосовна, а й правотворча функція у сфері конституційно-правового регулювання. В сучасну епоху, коли концепція поліджерельності права знаходить дедалі більше прибічників, навіть спеціалісти в галузі кримінального права відходять від принципу монізму, визнаючи джерелами цієї галузі не тільки кримінальний кодекс. Що ж стосується галузей приватного права, то можна констатувати, що визнання судової практики, у т. ч. вищих судів, відповідає самій природі приватного права, яке базується на договірних, диспозитивних (і тому змінюваних залежно від ситуації) засадах [8, с. 183].

Як відзначається в юридичній літературі, у теорії права невіршеним залишається питання про співвідношення правотворчості і правозастосування в діяльності судових органів, у т. ч. питання про те, чи є судова практика тільки сферою правозастосування, або ж, крім правозастосовних функцій, їй властиві і правотворчі функції, унаслідок чого судова практика розглядається як джерело права. Залежно від відповіді на поставлене запитання можна виділити дві позиції. Одні автори вважають судову практику джерелом права і навіть висувають пропозиції законодавчо закріпити її як таку (С. Братусь, А. Венгеров, Г. Жилін, В. Жуйков, Р. Лівшиць, І. Решетникова й ін.), інші ж, не заперечуючи ролі судової практики у формуванні законодавства, не розглядають її як формальне джерело права (С. Алексєєв, К. Комісаров, В. Лазарев).

Аналіз концептуальних підходів до розуміння правотворчої функції органів судової влади в Україні допомагає виокремити основні точки зору вітчизняних учених на означену проблему:

а) судова практика є джерелом права лише в тій частині, в якій вона знаходить своє відображення в роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України;

б) судова практика є джерелом права в повному обсязі (рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду України, інших судових інстанцій у конкретних справах), включаючи сюди й рішення районних судів;

в) судова практика незалежно від форм її вираження не є джерелом права.

Компромісну позицію зайняв А. Поляков, з точки зору якого судова практика – це вторинні правові тексти і, відповідно, виступає як вторинне джерело права.

Необхідність визнання судової практики як джерела права обумовлена наявністю трьох її вимірів. Судова практика виступає як: 1) узагальнення судових рішень за групою конкретних подібних спорів; 2) інтерпретаційна діяльність; 3) принаймні, прототип прецедентного права. Отже, у правовій системі України судова практика відіграє факультативно-орієнтувальну роль в процесі правового регулювання. Нині існують вагомі підстави вважати, що роль судової практики значно збільшилась і вийшла за межі факультативно-орієнтувальної функції [8, с. 184].

Супротивники визнання судової практики як джерела права виділяють два основні аргументи: перший полягає у тому, що суди покликані застосовувати право, а не створювати його; другий полягає у тому, що надання судам правотворчих функцій суперечить принципу поділу влади.

Вважаємо, що не слід настільки жорстко «розводити» правозастосування і правотворчість. Суди застосовують право і у цьому їхня головна функція. Однак це не означає, що суд не може і не повинен брати участі у правотворчості. Вироблені в результаті судової практики правоположення в змозі компенсувати природне відставання норм права від динаміки суспільних відносин, можуть усувати протиріччя між відносним «консерватизмом» права і мінливістю громадського життя [8, с. 186].

Аналіз правової системи України дає можливість зробити висновок про те, що судова практика (попри відсутність офіційного визнання) вже є джерелом права. До числа судових актів, що містять нормативні приписи, можуть бути віднесені: рішення, які містять правові позиції Конституційного Суду України; постанови Пленумів Верховного Суду України, Вищого адміністративного суду України, Вищого господарського суду України, які містять нормативне тлумачення; рішення Європейського суду з прав людини, які визнані прецедентами і застосовуються у європейських країнах [9, с. 187].

Завдяки судовим прецедентам і судовій практиці відбувається не тільки індивідуально-правове, а й нормативно-правове регулювання суспільних відносин. Завдання судової влади полягає у здатності вирішувати правовий конфлікт і, у разі відсутності відповідної норми закону, надати захист тим правам людини, які не дістали позитивного закріплення, врегулювати правовідносини, які не зміг передбачити законодавець. Як наслідок, постає необхідність у створенні судом норм права – загальнообов'язкових правил поведінки, що використовуються під час вирішення всіх аналогічних справ та підтримуються державою [10, с. 41].

Судова практика – це цілеспрямований процес діяльності суб'єктів судової системи України по здійсненню правосуддя і сформований на основі її результат у формі правових приписів (правових позицій), які надолужують, доповнюють або змінюють у зв'язку з дефектністю (прогальністю) норм, що регулюють, суспільні відносини, у процесі розгляду конкретних категорій справ [11, с. 193].

Основні ознаки судової практики: поєднує в собі два елементи – діяльність уповноважених органів і одержаний на основі цієї діяльності результат; формується на основі чинного законодавства і не повинна йому суперечити; мають існувати межі формування судової практики, щоб не проявлялося судове свавілля; є формою судової правотворчості, в процесі якої створюються норми, адресовані невизначеному колу осіб; може бути застосована протягом тривалого періоду до однакових ситуацій; у певних випадках є джерелом правового регулювання і найважливіші її положення можуть бути покладені в основу судових актів; підтверджує на досвіді доцільність тих чи інших правових норм і є джерелом подальшого розвитку права [11, с. 194].

Поняття «судова практика» у широкому значенні включає: будь-яку діяльність судових органів щодо розгляду та вирішення конкретних справ; соціально-правовий досвід, накопичений у результаті цієї діяльності. Разом з тим, дане поняття може використовуватися й у вузькому значенні, залежно від контексту, позначаючи: діяльність судових органів щодо здійснення правосуддя; всі результати цієї діяльності; певну частину результатів судової діяльності [12, с. 494].

Слід зауважити, що між судовою практикою та судовим прецедентом існують точні відмінності. Судова практика є результатом діяльності суддів різних ступенів судової системи. Прецедентами можуть бути лише рішення відповідних судів, які винесли більшістю голосів членів суду. Судова практика є «продуктом» творчості суддів, що виступає в одноособовій якості. Структура судових рішень, які входять у судову практику, носить більш спрощений («стандартний») характер. Судова практика, на відміну від судового прецеденту, зазвичай не володіє

обов'язковою силою та носить характер офіційного акта тлумачення, покликаного забезпечити єдність правозастосовного процесу.

Судова практика у найрізноманітніших проявах (і під час скасування нормативних актів, і в роз'ясненнях пленумів, і за прямого застосування Конституції України, і під час вирішення конкретних справ) є джерелом права. Прийняті судові рішення служать зразком майбутніх судових рішень, тобто складається механізм судового прецеденту [13, с. 26].

Складається ситуація, коли закономірне прагнення суддів судів нижчої інстанції застосовувати норми, трактування яких раніше надане вищими судами. Особливо актуальність і гостроту набуває питання співвідношення судової практики і не зв'язаного формальними розпорядженнями внутрішнього суддівського переконання. В той же час і у правозастосовувача проблема визначення джерел права виникає тоді, коли він звертається до різних джерел нормативної інформації з метою підвищити надійність свого рішення, а також для з'ясування кримінально-правової норми.

У ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу України встановлено, що підставою кримінальної відповідальності є здійснення діяння, що містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України, але тим часом з'ясування складу злочину, визначення і з'ясування точності того або іншого правила кваліфікації злочинів, яке загальновідоме, вимагає звернення до інших галузей законодавства України, судової практики, досягнень юридичної науки і т. д.

Нерідко під час аргументації кримінально-правових рішень працюють професійні звичаї, вони також безпосередньо впливають на думку правозастосовувача, і узагальнення судової практики. Суддя знає кримінальний закон, має свою думку відносно його змісту, але керується рішеннями вищих судів, оскільки не бажає відміни ухваленого ним вироку у конкретній справі. Така специфіка склалася не лише у сфері національного права. Можна з жалем констатувати, що в кримінальному праві не повною мірою використовуються досягнення загальної теорії права, в якій проблемам джерел права приділяється значно більша увага. Все це породжує необхідність вирішення проблемних ситуацій, які полягають у невизначеності характеру і кола джерел кримінально-правової інформації, неповному або невірному її використанні і, відповідно, в ухваленні невірних кримінально-правових рішень.

У межах розгляду судової практики як джерела кримінального права необхідно проаналізувати судову практику, відбиту в інтерпретаційних і правозастосовних актах Верховного Суду України. Аналізуючи ці акти, все частіше можна стверджувати, що їх фактичне вживання, а саме цільове вживання, пов'язане з тим, що правозастосовувач звертається до них для з'ясування змісту кримінально-правової норми, що вказує на фактичне вживання в українській правовій системі прецеденту як джерела права.

Постанови Пленуму Верховного Суду України, відповідно до встановленого законодавства, мають рекомендаційний характер для судів, інших органів і посадових осіб, що застосовують закон. З даного питання ще продовжуються дискусії, але практичне вживання постанов Пленуму Верховного Суду України судами першої інстанції дозволяє нам відзначити їх практично імперативну, всупереч закону, силу для судів. Обов'язковість обумовлена тим, що у разі ігнорування постанови Пленуму рішення суду може бути скасоване вищою судовою інстанцією.

У таких випадках [14, с. 104] додатковим джерелом права через обов'язковість її застосування під час розгляду справ виступає судова практика, що склалася. Дана точка зору в науковій літературі тлумачиться неоднозначно. З одного боку, судова практика є джерелом

права в сучасному українському праві, з іншого, – судова практика носить рекомендаційний характер і тому не є джерелом права.

Судова практика Пленуму Верховного Суду України у вигляді прийняття постанов, а також рішення Верховного Суду України під час розгляду конкретних справ мають велике значення і часто виступають орієнтиром одноманітного вживання закону. Отже, можна зробити висновок, що судова практика, яка створена Верховним Судом України у вигляді судових рішень по конкретних справах і постанов Пленуму Верховного Суду України, дозволяє заповнити прогалини у нормативному акті, орієнтує суди в ухваленні законних рішень, виключає порушення матеріального і процесуального законодавства, зобов'язує суди розглядати справи у встановлені строки, забезпечуючи тим самим гарантований захист прав, свобод та інтересів людини і громадянина, що охороняються законом.

Отже, слід зазначити, що судова практика Верховного Суду України, що створена судовими рішеннями по конкретних справах і постановами Пленуму Верховного Суду України, є додатковим «регулювальником» суспільних відносин, сполучною ланкою між законом і реальним життям, а тому повною мірою може вважатися

додатковим джерелом права в правовій системі України [15, с. 105].

Проаналізувавши підходи до розуміння судової практики як джерела права, варто підсумувати: 1) судова практика – це результат судової діяльності з розгляду конкретної справи або узагальнений результат певної категорії справ; 2) вона містить в своєму рішенні правові положення, правові позиції, принципи, норми права, дефініції; 3) є обов'язковою для застосування всіма судовими інстанціями; 4) публікується в спеціальних збірниках, офіційних виданнях.

Звичайно, відразу розпізнати, де судова практика, а де просте судове рішення, без спеціальної правової підготовки та правового досвіду складно. Водночас застосування судами одного лише закону без урахування судової практики може призвести до помилкового рішення.

У зв'язку із цим, можна дійти висновку, що судова практика – це певний результат, підсумок судової діяльності у певному виді судочинства, заснований на досвіді та суддівському розсуді, закріпленій в судовому акті, що містить правові положення, тлумачення норм права, правові позиції, принципи і є прикладом для правозастосування судами нижчих інстанцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пархоменко Н. М. Джерела права : проблеми теорії та методології : монографія / Н. М. Пархоменко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.
2. Теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.
3. Муравський В. А. О различии между источником и формой права / В. А. Муравський // Российский юридический журнал. – 2013. – № 5. – С. 63–73.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
5. Бергель Ж. Л. Общая теория права / Ж. Л. Бергель ; под общ. ред. В. И. Даниленко ; [пер. с фр.]. – М. : NOTA BENE, 2000. – 576 с.
6. Соловьев В. Ю. Судебная практика в Российской правовой системе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01 / В. Ю. Соловьев. – М., 2003. – 24 с.
7. Спасибо-Фатеева И. В. Некоторые подходы к понятию источников права : в порядке постановки проблемы / И. В. Спасибо-Фатеева // Проблемы законности. – 2000. – Вып. 42. – С. 49–54.
8. Матвеева Л. Г. Правотворча функція судової влади в Україні : аналіз концептуальних підходів / Л. Г. Матвеева // Судова влада в Україні і світі : історія, сучасність, перспективи розвитку : матеріали XXV міжнародної історико-правової конференції, 16–18 вересн. 2011 р., м. Саки / ред. колегія : І. Б. Усенко (голова), Є. В. Ромівський (відп. секр.), Л. П. Гарчева, В. Є. Кириченко, І. В. Музика, Л. М. Подкоритова, О. М. Редькіна, О. Н. Ярмиш. – К. ; Сімферополь : СМД, 2011. – Ч. 1. – С. 182–188.
9. Лук'янов Д. Загальна характеристика іудейського права / Д. Лук'янов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2013. – № 22. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 50–52.
10. Дашковська О. Судовий прецедент і судова практика як джерела права / О. Дашковська // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 1(64). – С. 34–41.
11. Васильев С. В. Судова практика : поняття, значення і види / С. В. Васильев // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2013. – № 16. – С. 191–195.
12. Мазур М. В. Судова практика як джерело права : проблема визначення поняття / М. В. Мазур // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 493–497. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_3_81.pdf.
13. Форманюк В. Судова практика як специфічне джерело права / В. Форманюк // Юридичний вісник. – 2014. – № 6. – С. 24–27.
14. Кузембаєв О. С. Судова практика як джерело кримінального права / О. С. Кузембаєв // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вып. 47. – С. 102–105.
15. Капустина М. А. Действие юридических норм во времени / М. А. Капустина. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2001. – 112 с.